

UN CASAL MEDIEVAL AMB TORRE: “LA PABORDIA” DE GIRONA

JORDI SAGRERA I ARADILLA
MARC SUREDA I JUBANY

Universitat de Girona

L'immoble que anomenem popularment “la Pabordia” es troba a l'inici de les escales de la Pera, en la bella placeta generada pel brusc eixamplament del carrer de la Força –el *kardo maximus* de la ciutat romana– cap a llevant, tot oferint al passejant la seva majestuosa façana ornamentada amb un frontó. Propietat avui de la família Llosas, la planta baixa de l'edifici allotja una botiga de mobles; el seu pati central, en estar gairebé permanentment obert als visitants, constitueix un dels racons més bells i emblemàtics de la Girona medieval. En efecte, l'aspecte actual de la casa és veritablement impressionant: a través d'un ampli vestíbul s'arriba al pati, on hom observa, a mà esquerra, una còmoda escala coberta amb voltes d'aresta rebaixades en el seu primer tram, que dona accés al jardí-terrasa superior i a la primera planta; davant per davant, les obertures de la planta baixa que fan d'aparadors, on hi ha exposats els mobles, i un brocal de pou sota el darrer arc de l'escala; a mà dreta, finalment, un magnífic porxo de tres arcades rebaixades, amb columnes i capitells de gran elegància. La impressió continua quan el visitant alça la mirada i percep l'alçada de tres pisos dels cossos d'edifici que envolten el pati per llevant, ponent i migdia, coronats amb uns badius directament sota coberta, que gaudeixen d'una vista privilegiada, i ornamentats aquí i allí per la verdor de les plantes enfiladisses. A la botiga, però, s'hi arriba per la porta que dona directament a les escales de la Pera i no ja a la placeta contigua. Aquest accés comunica amb una llarga nau coberta amb volta de canó, pròpiament el vestí-

bul de l'establiment, i té a la seva esquerra una misteriosa obertura, fosca i humida, accessible a través d'unes escales descendents, on als guies turístics els agrada de situar la miqvà o bany ritual del call jueu gironí.

Però la casa no va tenir sempre el mateix aspecte, sinó que ha patit al llarg del temps modificacions de considerable entitat. En aquest treball es mirarà precisament d'identificar diversos estadis en la seva evolució històrica i arquitectònica, sobretot a la llum de les restes que avui són encara visibles i que un examen detallat pot fer parlar. La feina ha consistit bàsicament en la reflexió i estudi sobre l'estructura de l'edifici, les tècniques constructives emprades en cada fase i la relació existent entre els seus diversos àmbits i cosos. Per dur-ho a terme s'ha usat, de manera preferent, documentació planimètrica procedent tant de la gentilesa dels propietaris com de l'elaboració pròpia dels autors; això ha portat a identificar amb claredat les fases constructives i a poder-ne oferir, com es veurà, hipòtesis de restitució de plantes i d'alçats (figs. 1-3). La planta del conjunt, per exemple, s'ha aixecat de cap i de nou. També s'ha recollit abundant informació gràfica a través de fotografies, que han contribuït a aclarir aspectes dubtosos de les relacions estructurals entre les parts i a precisar detalls de paraments i d'altres aspectes tècnics. Finalment, ha estat útil la consulta puntual de documentació medieval per tal d'identificar i situar determinats elements de la investigació.

Abans de descriure l'estat i l'aspecte de la casa en cadascun dels moments que proposem de distingir, cal que fem un cop d'ull al context urbà en què es troba l'edifici. La Força Vella de Girona, el nucli urbà fundacional que fou l'única ciutat fins que el s. XI assegurà els impulsos expansius fora muralla, es troba assentada en un desnivell natural que cobreix una seixantena de metres d'est a oest, des del vèrtex de la Gironella fins a la llera de l'Onyar. La superfície rocosa, ideal per a assentar-hi una ciutat que controlés eficaçment la via romana, determinà un urbanisme accidentat i adaptat als desnivells i als afloraments del subsòl, de tal manera que la retícula fundacional té encara per a nosaltres moltes llacunes i irregularitats (com, sense anar més lluny, l'absència d'un *decumanus maximus* ben definit, recte i practicable). En el sector de la Pabordia, a la franja central del triangle urbà, la roca natural dibuixa un desnivell abrupte xifrat en els 9'62 m de desnivell que separen el carrer Claveria del pati principal de la casa que analitzem. Gairebé deu metres en picat, limitats per una paret rocosa considerablement dreta que per força havia de condicionar poderosament la forma de la casa. Aquest límit de llevant (el petit penya-segat i el carrer Claveria que l'aprofita) és l'única preexistèn-

UN CASAL MEDIEVAL AMB TORRE: "LA PABORDIA" DE GIRONA

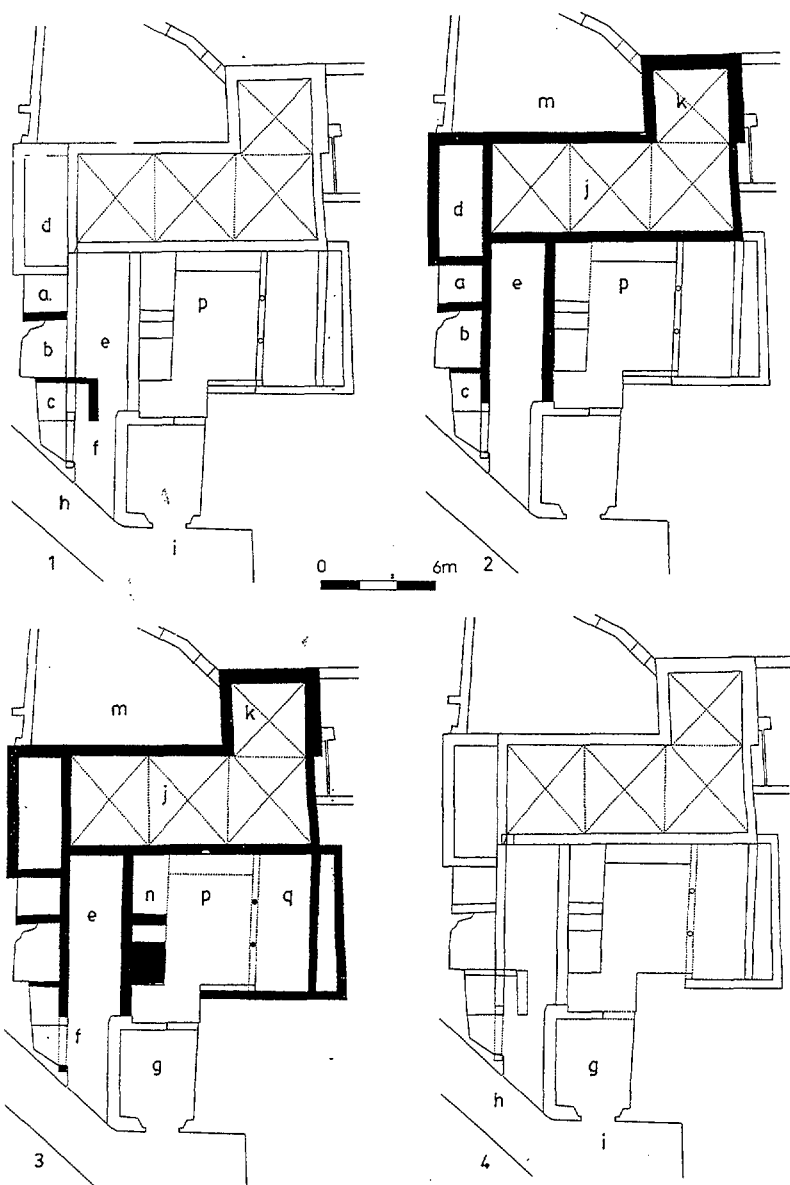

Figura 1.

cia, quant a la planificació, que identifiquem per a l'edifici; atesa la imprecisió de la retícula urbana romana en aquest sector, només podríem plantejar-nos a tall d'hipòtesi si l'extrem oest d'una de les voltes de canó de la casa no podria marcar el traçat d'un dels *cardines minores*, encara que això és impossible de contrastar perquè la construcció de les escales de la Pera, com hem de veure, emmascarà completament la fesomia primitiva d'aquesta àrea. Amb tot, cal tenir present aquestes dades, ja que ajudaran a tenir presents aspectes estructurals de la casa, com ara el fet que la torre que descriurem, d'uns 17 metres d'altura des del pati, pugui ser percebuda des del carrer Claveria com un simple edifici d'uns 7 metres d'alçada.

LES RESTES MÉS ANTIGUES

Recordem que l'edifici de la Pabordia se situa al bell mig del que fou la ciutat romana, just a sobre mateix del carrer de la Força que esdevenia el principal eix nord-sud de la *civitas*. Per força, l'aixecament del casal medieval i de totes les reformes i ampliacions que s'hi succeïren en el temps implicaren la destrucció de les construccions anteriors.

L'absència d'intervencions arqueològiques en el subsòl ha limitat el coneixement dels precedents a unes escasses estructures gairebé testimonials. Les restes es conserven al nord-oest de l'actual immoble i a tocar la paret de tramuntana de la nau amb volta que tanca el pati principal pel nord (fig.1.1, e). Són els nivells més profunds que es poden explorar, car es troben en una cota de circulació clarament inferior. De fet això no és gens estrany si tenim en compte que es tracta d'un conjunt de dues cisternes. Van arrencar-se de lleuant a ponent a redós de l'esmentat mur que les utilitza estructuralment per fonamentar-s'hi. La més oriental (fig.1.1, a) és pràcticament inaccessible perquè encara funciona com un dipòsit d'aigua i només es pot copsar a través d'una finestra segellada amb vidre practicada a la paret de ponent de la nau amb volta més septentrional de la finca (fig. 1.1, d). A la de ponent, ja desafectada del seu antic ús, s'hi accedeix des del vestíbul de la botiga de mobles per una grada que baixa al fons de l'antic aljub (fig. 1.1, b). Des de dins es palesa la roca del subsòl retallada per condicionar aquest espai més o menys rectangular, per bé que irregular, i també els murs de pedra que es projecten cap enlaire en una volta segmentada que convergeix a la boca d'un pou obert al pati enjardinat de més amunt. La paret de tanca occidental ha desaparegut quasi del tot, fet que hi possibilita l'accés.

Més enllà, és a dir, cap a ponent, hi hagué en el seu dia una estança coberta amb volta de canó seguit que es conserva parcialment (fig.1.1, c). És clarament anterior a la construcció del casal amb torre car originalment abastava un espai que es va menjar la nau veïna de migdia tallant la volta i el mur que l'hauria delimitat pel sud (fig. 1.1., e).

La interpretació d'aquestes restes se'ns escapa totalment. Ara bé, el testimoni del senyor Llosas sobre la troballa d'un hipocaust amb els pilanets o *suspensurae* en reformar el vestíbul de la botiga reforça una possibilitat, certament poc contrastada, que ens induiria a creure que l'esmentat àmbit, juntament amb la cisterna del darrere, podrien delatar l'existència d'un establiment de banys privats anteriors al casal medieval però de cronologia incerta.

EL CASAL AMB TORRE (fig. 2)

Aquesta fase que situem en segon lloc correspon al nucli principal de l'edifici tal i com encara el veiem avui. Anem a descriure ràpidament les estructures que devien formar-ne part.

En primer lloc, les voltes del fons del pati (fig. 1.2, j-k). Es tracta de quatre voltes d'aresta distribuïdes en planta amb la forma d'una L (l'eix principal –tres voltes assenyalades a la fig. 1.2 amb la lletra j– de nord a sud, i a l'extrem sud la quarta volta adossada en direcció est, lletra k). La planta de les voltes no és del tot quadrada: la mesura dels seus costats oscil·la entre els 5 i els 7 m., essent les mesures totals d'uns 17 per 12 m. La tècnica emprada per alçar-ne les parets consisteix en l'ús de carreus de calcària de mida mitjana, desbastats i encaixats de manera moderadament acurada, amb l'ús de carreu més petit i fins i tot de còdols a l'hora de cobrir les voltes. A l'arrencament dels arcs s'observen unes senzilles motllures de mitja canya. Les tres voltes disposades a l'eix nord-sud (fig. 1.2, j) sostenen un primer pis del qual parlarem més endavant; la quarta (fig. 1.2, k), que està situada en profunditat, és en realitat la planta baixa d'una torre que, tot mostrant idèntica tècnica constructiva, s'alça per sobre d'ella dos pisos més, altíssims, fins que assoleix els 17'24 m respecte del nivell del pati central (fig. 1.2, p).

En el mateix cos d'edifici, a nivell del primer pis, hi ha també restes que s'han de considerar. A la banda esquerra de la façana, per sobre de la porta que donaria accés al primer pis des de l'escala del pati, hi ha fragments de parament molt similars als de la fàbrica de les voltes d'aresta que, a més, contenen dues esveltes finestres d'esqueixada (0'46 x 1'79 m) obertes a 7'68 m

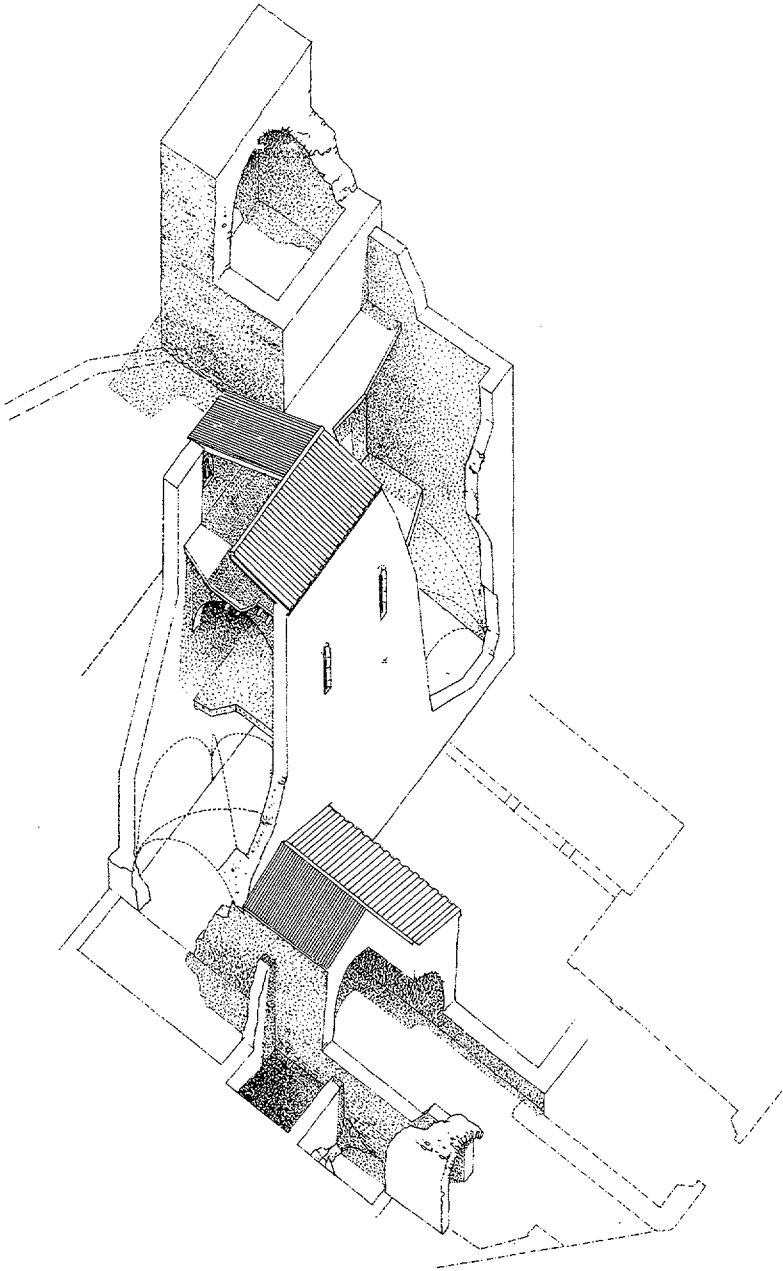

Figura 2

per sobre del nivell del pati. La resta de la façana ha estat modificada per les reformes posteriors amb noves obertures que ja hi haurà ocasió de comentar. Notem també que des d'aquest pis s'accedeix a peu pla, des del nivell de circulació que trobem sobre el sostre de les voltes d'aresta, al primer pis de la torre. Es tracta d'una gran habitació quadrada, amb una altura de 6'65 m i coberta amb una imponent volta de canó en sentit est-oest, en la qual s'observa l'única obertura d'una trapa. Al mur est d'aquesta estança hi ha traces d'una antiga llar de foc, i al sud s'hi obre l'accés a un pati interior d'època molt posterior a la de la caixa de la torre.

Més amunt, però en aquest cas accessible no des del pati sinó des del garatge posterior de la casa (amb entrada pel carrer Claveria: fig. 1.2, m), s'observa un pany de paret amb un carreuat que, per bé que molt malmès, incorpora les característiques generals de l'obra de les voltes d'aresta de la planta baixa. Damunt de quatre filades d'aquesta mena de parament i més o menys envoltada per restes similars s'obre una bella finestra bifora (1'80 x 1'10 m), amb la llinda feta de dos arcs de mig punt que reposen sobre motlures. Malauradament se n'han perdut la columneta i el capitell centrals. El seu ampit es trobaria a uns 11 m per sobre del nivell del pati principal. A 1'32 m per sobre del nivell de circulació d'aquest garatge hi trobem el segon pis de la torre, accessible avui a través d'una porta moderna i d'un joc d'escales (l'organització dels pisos de la casa actual ha esdevingut, a causa de les diverses reformes, complicadíssima), que és, un altre cop, una estança de planta quadrada coberta amb volta de canó, amb una trapa al sostre i amb una altura de 6'30 m, que sumada a la de la planta i pis precedents donen els 17'24 m d'altura total de la torre.

Ens cal encara descriure les restes pertanyents a aquest edifici que estan situades al nord del conjunt. Es tracta de les dues naus paral·leles orientades d'est a oest que descrivíem a la primera fase, cobertes amb volta de canó i bastides amb la mateixa tècnica constructiva que hem descrit, potser un xic més acurada (fig. 1.2, d-e). Una limita a l'est amb la primera de les voltes d'aresta, al sud amb el pati i a l'oest amb l'entrada de la botiga per les escales de la Pera (e); la seva paret nord, com hem vist, recolza en estructures de les cisternes que identificàvem a l'extrem nord de la finca. Té 10'50 m de llargada per 3'40 m d'amplada. L'altra nau (d) és més curta (uns 7 m); limita a l'est amb el desnivell natural del subsòl, al sud amb la primera volta d'aresta i a ponent amb una de les cisternes, la que queda avui incomunicada.

Ja de bon començament veiem que és en aquesta fase de l'edifici quan el gran pati (fig. 1.2, p) es perfila com a element central i organitzador dels

diversos àmbits de la casa, tot fixant una distribució que no serà només respectada sinó accentuada en el decurs del temps. En efecte, arriba un moment en què el pati esdevé definitivament tancat, per les seves quatre bandes, entre estructures de la casa que l'empren per instal·lar-hi els accessos o per intercomunicar-se. En el moment de què parlem, però, només trobem ocupats dos dels seus costats, el de tramuntana i el de llevant.

Al nord hi ha, com dèiem, les dues voltes de canó descrites i les restes procedents de la primera fase (les cisternes: fig. 1.1, a-b-c) modificades tal i com s'ha dit (volta de llibret interrompuda, aprofitament de la paret de la primera cisterna per a la construcció del mur d'una de les naus, etc). No podem dir-ne gaire més, ja que les dues sales cobertes amb volta es conserven a la perfecció; tot just a l'extrem de ponent de la nau més llarga (fig. 1.2, e) s'observa un canvi tant en el parament com en l'amplada del mur com en l'obra de la mateixa volta, que cal atribuir a un moment posterior. Sols farem alguna consideració sobre el que podia haver estat el seu alçat. Actualment aquesta darra volta descrita només consta de planta baixa: al damunt seu hi ha una terrassa-jardí on trobem també dos brocals de pou que corresponen a les dues cisternes que li són contigües. Podia aquesta sala haver aguantat un primer pis en algun moment? Tendim a pensar que no, pel fet que el seu alçat hipotètic, projectat cap a la façana del primer pis de les voltes d'aresta, ocultaria una de les finestres d'esqueixada. Cal valorar la possibilitat que, per les seves característiques, aquestes naus del sector nord allotgessin, encara en aquest moment, alguna mena d'activitat relacionada amb l'aigua, com per exemple uns banys, atesa la proximitat de les estructures de recollida i emmagatzemament d'aigua.

El cos principal de l'edifici (el que la documentació, com veurem, anomena «casa major») ens permet jugar amb més dades. Per començar, la planta baixa ens apareix gairebé intacta, amb les seves quatre magnífiques sales amb volta d'aresta. Quant al primer pis, ens apareix avui modificat de manera substancial, però les restes són de prou entitat per creure en l'existència d'una sala superior, àmplia, il·luminada per finestres d'esqueixada, potser amb alguna subdivisió interior que, a més, fàcilment podia no ser d'obra. Cal identificar aquí l'estança noble de la casa: la part baixa estaria destinada al bestiar, el rebost i altres activitats no relacionades amb l'estar i l'habitatge dels propietaris. És possible que aquesta peça fos coberta amb volta; igualment possible i segurament més ajustat a la forma d'aixecar-ne les parets, que no tenen gaire gruix, seria que tingués un sostre de bigues i llates, potser recolzat en alguna estructura d'obra a tall d'arc former. I diem enllatat perquè hi ha encara indicis que ens permetrien

parlar, com hem vist, d'un segon pis, el nivell de circulació del qual seria el sostre d'aquesta sala. El que sembla ser model general de l'arquitectura civil medieval a Girona sol repetir un esquema format per planta (serveis), pis primer (planta noble) i segon (sovint golfes), amb diverses variants, i els indicis que tot seguit exposem semblen orientar-nos cap a una nova constatació.

D'aquest segon pis en tenim uns indicis una mica més febles però que de totes maneres val la pena considerar. Es tracta, gairebé exclusivament, del malmès pany de paret amb finestra biforada que s'observa des del garatge del carrer Claveria. Si admetem, com és plausible, que la finestra és part unitària de l'edifici en aquesta fase que descrivim, això ens permetria pensar en un segon pis que, a diferència del primer, obtindria llum a través d'obertures més àmplies. Jugant una mica a l'engròs amb les xifres, si col·loquem el nivell de circulació, per exemple, un metre i mig per sota de l'ampit de la finestra obtenim una alçada d'uns 4 m per a la sala noble del primer pis. L'alçada del segon pis no la podríem saber, per l'absència de restes del nivell de la coberta original, però podria ser semblant o un xic menor; destaquem que això disminueix la impressió d'alçada total de la torre, ja que el segon pis o golfes arribaria a només uns 4 m per sota de la seva alçada actual, encara que hi ha la possibilitat, amb tot, que la torre pogués ser més alta.

Més enllà d'això, el pany de paret on es troba la finestra pot ajudar-nos a situar la datació d'aquesta fase. Encara que l'obertura geminada en si pot trobar-se en edificis des del s. XI fins entrada l'edat moderna, paral·lels de la mateixa ciutat de Girona com ara la Fontana d'Or, el núm. 11 del carrer de la Força o l'actual seu del Consell Comarcal del Gironès, al carrer del Sac, ens ajuden a datar aquesta mena de parament *grosso modo* al s. XII o principis del s. XIII (Codina et al. 1996, 54-56; Llinàs i Sagrera 1996a, 329-337; 1996b, 51-55). Aquesta és la datació general que proposem per a la construcció del casal amb torre, sabent com sabem per la documentació que a mitjan s. XIII l'edifici funciona i és habitat.

La consideració d'aquest segon pis en la seva façana est, però, ens planteja un nou interrogant: com se solucionava la cara oriental de l'edifici? Tenia el primer pis obertures encarades a llevant? No ens és possible de respondre-hi amb les dades actuals. És cert que la roca del subsòl, tal i com s'observa en els nivells inferiors de la casa, marca en aquest punt un desnivell abrupte i sobtat que determina el nivell de circulació dels carrers Claveria i Oliva i Prat; però era tan pronunciat en època medieval? El garatge de l'immoble compta amb una solera moderna que serveix per adequar l'espai fins arribar al nivell dels dits carrers, i permetre així l'entrada dels vehicles a peu

pla des del carrer. Caldria saber si el nivell original del subsòl (el nivell del «retrocortal» de què parla la documentació) ha sofert una alteració o sobrelevació important o si, per contra, va ser senzillament pavimentat. En tot cas, sembla evident que la paret on es troba la bifora es fonamenta més avall. Si la cara est del primer pis tenia obertures o fins i tot accés o si era cega i recolzada al talús rocós, no ho podem saber. Reflexionar-hi, en tot cas, ajuda a capir la configuració que proposem per a la casa.

Quant als accessos, cal que ens plantegem de nou una sèrie de possibilitats. És clar, per la mateixa estructura de les voltes, que les sales del pis inferior no tenen comunicació directa o interna amb la planta noble, cosa d'altra banda ben habitual en l'arquitectura medieval a l'hora de separar clarament les instal·lacions destinades a emmagatzemament, estables o serveis diversos de les destinades a l'habitatge i, encara més accentuadament, a la representació social, si n'era el cas. Només comptem amb l'estret passadís que davalla entre la roca i la paret est de la planta baixa de la torre, però sembla clar que aquest no és un accés normalitzat i en qualsevol cas no gens còmode. Per arribar al primer pis, doncs, calia segurament anar a buscar una escala exterior de la qual no en tenim traces; bàsicament, però, podem suposar que aquesta es trobava bé a ponent, per exemple en el lloc de l'actual, bé a migdia, en un sector totalment modificat per reformes posteriors. La impossibilitat de detectar, a causa de les reformes posteriors, cap mena de resta atribuïble a una porta d'aquesta fase a nivell del primer pis ens impedeix de situar l'escala amb fiabilitat, encara que la construcció reiterada de l'accés amb escala a ponent en les fases baixmedieval i moderna poden fer-nos decantar per situar-la a l'angle nord-oest del pati. En la restitució hem optat per dibuixar una hipotètica porta en aquesta banda.

Un cop dins el primer pis, observem que a aquest nivell s'accedeix al primer pis de la torre per dins de l'estança, amb absoluta independència de la planta baixa. Tots els indicis ens orienten a pensar que aquest és l'únic punt de contacte entre el bloc sala/golfes i la torre. Per bé que unitàries en planta, les estructures semblen divergir en alçat: a partir del primer pis, a la torre no s'hi observen més accessos que aquest descrit, el principal, i les trapes obrades al sostre dels dos pisos. No seria desenraonat pensar que aquest aïllament fou volgut, per tal de poder-se refugiar, en cas de necessitat, en un espai tancat, protegit i relativament inaccessible excepte per un punt que podia ser poderosament defensat. Si es vol, això és més típic de l'arquitectura militar, però no oblidem que estem parlant d'una torre. En realitat, les actuals investigacions fan que el fet que la trobem en un context urbà sigui cada cop menys insòlit.

Corroboro la hipòtesi el fet que no s'observin traces d'una porta antiga al segon pis de la torre, de tal manera que l'accés a les golfes difícilment s'hauria fet a través seu. A més, accedir al segon pis a través d'una trapa i una escala de fusta, segurament mòbil, que salva un desnivell de 6'65 m no és gens còmode: és més versemblant pensar que s'accedia a les golfes a través de la sala noble del primer pis o per un altre punt exterior –totes dues propostes impossibles de contrastar–, i més aviat difícilment per la torre.

Pel que fa a les sales del nord (fig. 1.2, d-e), cobertes amb volta de canó, són ben clars els accessos a través de les portes obertes a la cambra quadrada amb volta d'aresta de més a tramuntana. Desconeixem com s'articulen (si ho feien) amb les cisternes i estructures anteriors, així com se'ns escapa també la resolució de l'edifici per ponent, en haver sofert les alteracions relacionades amb l'obertura de les escales de la Pera.

En comparació amb altres cases de la Girona medieval, no podem pas dir que el nostre edifici estigui absolutament conegut i acotat per dades procedents d'un deversall de textos. Malgrat tot, per donar suport a la nostra investigació hem pogut localitzar un document de 1267 que, encara que fou regestat i traduït en època moderna, ofereix encara un seguit de notícies interessants que hem anat desgranant puntualment fins ara (ACG, Llibre d'arxivacions núm. 3, doc. 4). Es tracta d'una permuta que fa Arnau de Puig, sagristà segon de la Seu, amb Estruc Ravaia, un dels jueus més influents de l'aljama gironina, en relació al domini directe d'un terreny que Ravaia ja té dins la Força vella contra una taula (mesura de superfície) d'hort al Mercadal. Les afrontacions de les propietats circumdants ens ajuden a fixar l'edifici descrit a l'emplaçament de l'actual Pabordia, sense gairebé marge de dubte; i encara hi ha menys dubte si ens fixem en els elements de la casa presents en la descripció. El document fa referència al «retrocortal» de la casa (el pati accessible per l'actual carrer de la Claveria: fig. 1.2, m), que té a sol ixent el camí públic (Claveria), a migdia la *torre* de les cases de l'esmentat jueu, a occident la *casa major* d'aquestes cases i a tramuntana la cuina i unes altres propietats. Aquestes finques properes són les que ens ajuden a situar la casa del document en l'emplaçament concret de l'edifici analitzat. Així doncs, en l'instrument de 1267 les cases de tramuntana pertanyen a Bonici de Ficulnea (Figuera, Figuera), qui és fill de Maïr de Ficulnea i parent de Rubèn. Aquesta família jueva es troba situada en aquest lloc des de 1197 com a mínim a través d'altres documents (Canal et al. 1995, 33; ACG, Llibre d'Arxivacions núm 24), de tal manera que l'afrontació de 1267 no deixa lloc a dubtes. En el tercer quart

del s. XIII, per tant, tenim que la casa funciona i és habitada, essencialment integrada per una «casa major», una torre al sud, un pati o corral a llevant i unes cuines i altres dependències a tramuntana. Desgraciadament, no hi ha referència explícita al pati de ponent, del qual nosaltres partim per a les descripcions, i a més el fet que el document hagi estat regestat i traduït ens impedeix d'identificar i valorar el nom amb què els gironins de l'edat mitjana denominaven un edifici com aquest. Més endavant haurem de fer un excurs sobre vocabulari, però de moment les dades físiques i aquesta valuosa aportació documental demanen un primer recorregut a la recerca de paral·lels.

La presència de grans cases amb torre en la Girona medieval ja podia ser intuïda a través de l'anàlisi de nombrosos documents: sembla ser, al capdavant, que aquestes construccions no eren del tot rares en el món urbà de la Catalunya de l'època. Malgrat que la descripció de diversos immobles urbans en la documentació medieval s'ajustaria a les característiques de l'edifici que acabem de descriure —com la casa que el rabí Jusuè Haleví posseïa al carrer de la Força abans de 1284— (Amich i Sagrera 1994, 102 i s.), és més aviat en l'àmbit rural, associat al poblament dispers, on trobem construccions que hagin estat suficientment estudiades i que forneixin paral·lels aclaridors. I tampoc cal anar gaire lluny: al pla de Girona, a l'actual terme municipal de Salt, hi trobem el Mas Sitjar, que inclou una torre antiga a la qual, vers el s. XII, s'incorporen una sèrie d'estances amb espitlleres que solen tenir planta i pis, on el pis és de força més entitat que la planta baixa (Alberch i Burch 1991, 42 i ss.) Algunes de les obertures del mas, geminades, amb arquets de mig punt i columneta central desapareguda, recorden poderosament la que nosaltres suposem que se situa al segon pis de l'edifici estudiat i també les dels exemples gironins proposats.

En general, quant a l'estudi dels masos, hom ha arribat a la conclusió que el mas tal i com apareix a tombants de l'edat moderna compta amb el precedent del mas-torre (una torre amb estances unides, generalment de construcció potent) situable en els ss. XII-XIII (Moner 1998, 138). En aquest context rural, aquesta mena d'edificis solen anomenar-se, per extensió, “sales”, usant un substantiu que en rigor indica només l'estança noble situada al primer pis i que passaria a designar, en la masia catalana moderna de tipus consolidat, la peça del primer pis que, situada axialment, serveix de distribuïdor i en el fons actua com a espai simbòlic de la rellevància social i econòmica dels propietaris (Moner 1998, 132). La sala ens apareix, a grans trets i en la seva versió més simplificada, com una peça quadrangular amb parets de pedra treballada que sol incloure planta i pis. Podem identificar edificis d'aquesta mena —alguns per observació

directa, altres contrastats arqueològicament— que han estat o són encara anomenats “sales” sigui en el vocabulari popular o en documentació antiga arreu de les comarques de Girona: des de la Torre de l'Esparra, passant per la Sala de Camós, fins a la Farrés, etc. (DD.AA. 1991; Bolòs i Hurtado 2000). El vocabulari medieval dels documents ens ofereix encara un altre terme prou apropiat per a designar una casa d'aquesta mena però que admet amb més facilitat l'adscripció a un ambient urbà; l'*stallum*, que significa, simplement, estança o habitatge i que en ocasions podem relacionar amb activitats decididament urbanes com ara el comerç (hom coneixia, a la França del s. XII, la taxa de l'*stallagium*, que gravava els establiments comercials) (Du Cange 1954, 576-577).

LA REFORMA BAIXMEDIEVAL (fig. 3)

A cavall dels segles XIII i XIV es detecten unes importants obres d'ampliació a l'entorn del casal amb torre. La zona afectada principalment se situa al voltant del pati que s'obria al seu davant per la banda de ponent (fig. 1.3, p). La veritat és que desconeixem bona part de la fesomia d'aquest sector fins aleshores. El pati quedava flanquejat a llevant pel cos principal i, pel nord, afrontava amb una sala rectangular coberta amb volta de canó seguit que avui dona a l'entrada de la botiga de mobles. Amb la nova fase constructiva es completa el cinturó de tanca del pati amb l'edificació de nous àmbits a migdia i a occident. Es tracta, en realitat, de la reordenació arquitectònica de tot el conjunt edilici que tendeix a emfatitzar el pati com l'espai central vertebrador de totes les estances de la casa. Certament les funcions inicials de donar llum i captar les aigües pluvials les deuria mantenir intactes en disposar d'una superfície lliure d'uns 50 m² i mercès al pou que encara es conserva en un dels angles. Val a dir que el nivell de circulació actual rebaixa mig metre de mitjana el que hauria tingut antigament i, per això, se n'ha perdut la configuració original a nivell de sòl.

La residència principal també es va adaptar al nou canvi. Es bastí una escala de pedra recolzada contra la paret nord del pati que menava a la planta noble per damunt de la sala de volta d'aresta (fig. 1.3, n). L'estructura bàsica encara es conserva amb el pilar i les arcades intactes, car la reforma de què fou objecte en el segle XVII, es limità a pujar el nivell, eliminar les esteses per nous graons i bastir una barana de pedra nova.

El replà superior de l'escala donava accés a una porta que s'hagué d'obrir en la façana occidental del casal amb torre, —la que tanca el pati per llevant— avui substituïda per una de més moderna. També s'hi afegí un fris corre-

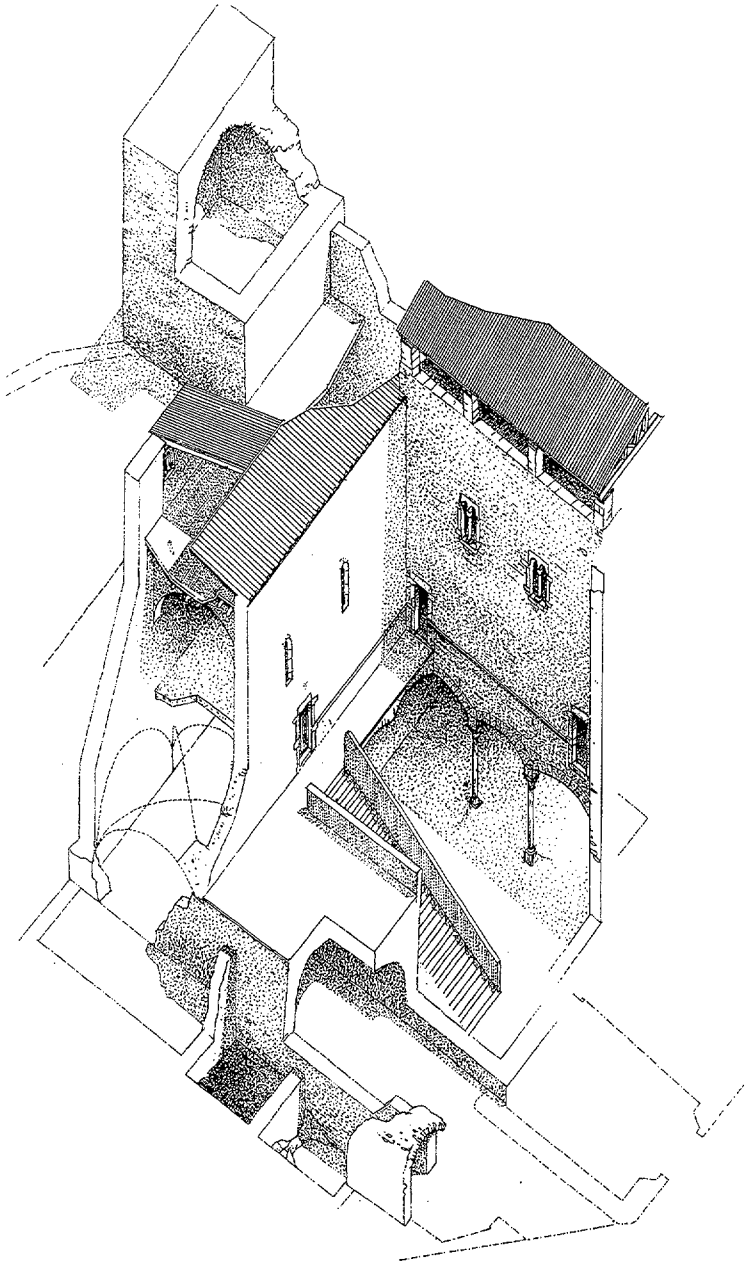

Figura 3

gut amb motllura seguida de quart de bocell seguint la "moda" del temps que emfasitzava la planta principal i podia servir d'ampit de les finestres (Llinàs i Sagrera 1996a, 329-337; 1996b, 51-55).

La intervenció més rellevant fou la construcció de tot un cos d'edifici que s'ajuntà a la residència principal abastant tot el costat meridional del pati (fig. 1.3, q). L'obra es conserva admirablement bé a efectes de façana, malgrat que algunes obertures han estat obliterades i reformades posteriorment. La distribució interna, en canvi, resta molt alterada per les refeccions que les necessitats d'ús han anat imposant sobre la disposició original. Així, l'anàlisi descriptiva s'haurà de centrar bàsicament en la façana, tret d'unes breus indicacions generals de volums. La planta, per exemple, que dibuixa un rectangle de vuit per cinc metres i l'alçat que està distribuït en dos pisos i un badiu superior, el teulat del qual dista uns 16,80 m respecte del nivell del pati.

La planta baixa està recorreguda per un porxo porticat que ocupa dos terços de l'espai disponible. L'arqueria del pòrtic ve dissenyada per tres arcs rebaixats amb les dovelles bisellades que arranquen de les cantonades. Dues columnes de secció rodona amb base, capitell i cimaci els sustenten. De fet aquest és l'únic element que pot aportar algun criteri de datació. Tant la decoració vegetal dels capitells com la mateixa configuració dels cimacis i dels arcs dibuixen un estil amb personalitat del que podríem descobrir més d'un paral·lel similar. El més proper el trobem a Girona mateix, al carrer Ciutadans. A la rebotiga de can Moriscot s'ha conservat el porticat del pati interior d'una casa medieval avui incorporada parcialment dins les dependències municipals. L'esquema que reproduceix és exactament el mateix de la Pabordia per bé que és més estret. Afortunadament la propietat apareix mencionada i afrontada en diferents establiments i capbreus de mitjan segle XIV i llurs amos —els Jordà— ja s'hi esmenten a finals del segle XIII (Canal et al. 1998, 55).

Al primer pis hom descobreix un altre tram del fris que detectàvem a la façana occidental del casal amb torre. Es veu clar que n'és la continuació i que devia circumval·lar les quatre parets del pati central. Als dos extrems del pany de façana es conserven els brancals i les llindes de dues portes paredades que comunicaven amb sengles galeries que, de sud a nord, travessaven tot el pati. Anaven penjades sobre modillons de pedra i arcs rebaixats. Una s'unia al mur de llevant del pati i enllaçava amb el replà de l'escala. Així ho testimonien els arrancaments d'arc visibles tant a l'escala com a sota de la porta paredada, entre el marxapeu i l'arc de llevant del porxo. L'altre pas enlairat es disposaria de manera semblant al suara descrit però s'unia a la paret occidental del pati. Aquí l'element més ben conservat és el modilló.

A l'altura del segon pis, es reconeixen les traces de dues finestres biforades que presenten les mateixes mesures de la que il·luminava el segon pis del casal amb torre. A les d'aquí se'n mutilà la llinda en temps més recents i van perdre el coronament i la columneta, amb base i capitell inclosos.

Façana amunt s'arriba finalment al badiu. És una magnífica terrassa que ocupa tota la planta. Un teulat a doble vessant l'aixopluga i protegeix. L'estructura de la coberta descansa sobre uns pilars de secció quadrada i unes rabassudes encavallades de fusta que es conserven tal i com el degueren deixar els artesans medievals.

Deixant de banda l'edifici del badiu i el pati, les altres reformes baix-medievals esdevenen menors o queden desdibuixades per les transformacions d'època moderna. Ens referim especialment a la galta de ponent del pati on les obres del segle XVII n'engoliren les traces.

LES DARRERES REFORMES DE L'EDAT MODERNA

L'aspecte que la casa ofereix avui, encara que permeti observar les restes que fins ara hem anat comentant, és bàsicament deutor de les reformes que s'hi van fer en època moderna. Només entrarem a descriure-les per tal d'arribar a l'estat actual de l'edifici, per tal com aquest està molt condicionat per la reforma moderna especialment en el seu aspecte exterior.

Encara que l'edifici medieval, malvenut en 1492, podia haver experimentat algun canvi en el primer terç del s. XVI, de fet només va poder començar a adquirir la seva nova fesomia a partir de 1530: en aquest any s'obriren les escales de la Pera (Canal et al. 1995, 30), plantejades diagonalment, amb una manifesta violència contra la trama urbana romana que, a tranques i barranques, es manifestava poderosament encara en l'urbanisme medieval. De tal manera que la casa no va ser retallada per l'obra de l'escala sinó que, ben al contrari, va guanyar un espai entre l'antic límit oest i la projecció del nou carrer (fig. 1.4, h-i) que calia aprofitar d'alguna manera. El jardí-terrasa segurament sí que va ser retallat. En aquest sentit, quant al cos nord de la casa, l'extrem oest de les voltes de canó va ser perllongat amb un tram de volta més basta i senzilla, feta de còdols, que va a recolzar en un mur de les mateixes característiques situat al biaix de la façana principal, és a dir, resseguint simplement el traçat de les escales de la Pera segons com puguen cap a la catedral. El dessota s'aquesta nova volta, treballosament adaptada a l'irregular espai que calia cobrir, és el que avui serveix de vestíbul a l'establiment comercial (fig. 1.3, f).

Els cossos de llevant i de migdia del pati continuaren al seu lloc i amb poques variacions de planta, si bé en alçat varen ser modificats (sobretot el de llevant, amb una readequació del sistema de pisos). Sí que foren renovellades del tot les obertures i, a remolc d'elles, els accessos: la porta del primer pis, l'escala, totes les finestres, etc., la qual cosa representa el desmantellament de l'antiga escala i de les galeries gòtiques a nivell del primer pis. Ja hem vist en el seu moment que els reformadors amb prou feines van deixar restes de parament de les antigues construccions. La planta general de l'edifici experimenta una notable ampliació vers el sud amb la incorporació, segurament fruit dels moviments urbanístics del voltant del 1492, de tota una finca situada entre el carrer sant Llorenç i el mur de la clausura del Call, que no hem estudiat per considerar que constituïa, a l'edat mitjana, un edifici o grup d'edificis probablement independents del que ens ocupa. Actualment els dos nuclis formen un tot unitari: aquest darrer ha estat aprofitat per facilitar els accessos a la primera planta i per adequar un pati i un jardí interiors on s'observen restes de les antigues construccions.

El cos d'edifici que ha sofert una reforma més rellevant, però, és sense cap mena de dubte el de ponent, la qual cosa provoca, com s'ha vist, que sigui aquest el que més deficientment es pugui conèixer en el seu aspecte medieval. Si les voltes de la banda nord, afectades pel carrer diagonal, ja havien guanyat un espai triangular, aquest cos occidental obté una considerable i còmoda ampliació en haver d'adaptar-se al límit est d'una nova placeta quadrangular que, de bell nou, es configurava paral·lelament al carrer de la Força. Això provoca que l'eixamplament d'aquest cos occidental no es faci a través d'una volta difícil, adaptada a un espai irregular, sinó a través d'una àmplia volta grassa que crea el vestíbul de l'habitatge actual i que dóna accés al pati central (fig. 1.4, g).

La façana llevantina d'aquest cos oest, la que dóna al pati, encara conté traces de les innovacions baixmedievales però es refà de manera important en alçat i sobretot a la zona de l'escala. En efecte, com que l'escala d'època moderna és més llarga que la medieval, cal fer-la girar en angle recte en arribar a la paret, tot ficant-la dins l'espai del cos d'edifici de l'oest. D'aquesta manera, els primers graons de l'escala que pugen en direcció nord es troben integrats dins el volum de l'ala occidental, a tall d'escala coberta amb unes magnífiques voltes d'aresta rebaixades, fins que, girant en direcció est, surten del volum de la casa i queden descobertes fins que arriben al davant de la porta del primer pis del cos de llevant. És a dir que, travessant la volta grassa, s'arriba a un porxo que té al davant el pati, a l'esquerra l'escala principal i a la dreta l'entrada dels actuals habitatges, que se situen avui en els cossos de ponent i de migdia del conjunt.

El *terminus post quem* d'aquesta reforma se situa claríssimament en 1530, però la factura d'algunes de les noves obres, sobretot les de l'escala i la porxada que li correspon, han de ser datades amb seguretat ja al s. XVII. No ens aventurarem a parlar-ne en detall; tot just direm que és versemblant pensar en una primera ampliació del s. XVI, que aprofita immediatament el nou espai disponible, i en algunes iniciatives més tardanes tals com la reforma de l'escala.

BIBLIOGRAFIA

- ALBERCH, X. i J. BURCH (1991): *Els masos fortificats del pla de Salt*, Ajuntament de Salt.
- ALBERCH, X.; J. BURCH i J. SAGRERA (1998): "Els masos del pla de Girona", *El mas medieval a Catalunya. Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles* núm. 19 (a cura de L. To, J. Moner i B. Noguera), Banyoles.
- AMICH, N. i J. SAGRERA (1998): "Algunes dades sobre la higiene i la salubritat a la ciutat de Girona en els segles XIII i XIV", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* vol. XXXIX, Girona.
- BOLÒS, J. i V. HURTADO (2000): *Atles del comtat de Girona (785-993)*, Barcelona.
- CANAL, J.; E. CANAL, J.M. NOLLA i J. SAGRERA (1995): *La ciutat de Girona l'any 1535*, Ajuntament de Girona.
- CODINA, F.; J. MARGALL i D. PUNSETI (1996): "Estudi de l'edifici núm. 11 del carrer de la Força (Girona)", *Patrimoni i història local. Jornades d'homenatge a Lluís Esteva i Cruañas*, Sant Feliu de Guíxols
- DD.AA. (1991): *Catalunya Romànica vol. V. Gironès, Selva i Pla de l'Estany*, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona.
- DU CANGE (1954): *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, vol. VI-VII, Graz.
- LLINÀS, J. i J. SAGRERA (1996a): "Excavacions arqueològiques al carrer del Sac (Girona, Gironès)", *Terceres jornades d'Arqueologia de les Comarques Gironines*, Santa Coloma de Farners
- LLINÀS, J. i J. SAGRERA (1996b): "Arquitectura romànica civil a Girona: excavacions arqueològiques al carrer del Sac", *Jornades d'homenatge a Lluís Esteva Cruañas*, Sant Feliu de Guíxols
- MONER, J. (1998): "L'estructura tipològica del mas: els precedents medievals", *El mas medieval a Catalunya. Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles* núm. 19 (a cura de L. To, J. Moner i B. Noguera), Banyoles.